

УДК 343.2

Ю. В. Абакумова, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права Інституту права імені Володимира Сташиса Класичного приватного університету, м. Запоріжжя

ДО ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ ДІЙ ОКРЕМИХ СПІВУЧАСНИКІВ ЗЛОЧИНУ

Статтю присвячено питанням, пов'язаним з підставами та деякими проблемами кваліфікації дій співучасників у злочині. У статті розглядаються особливості кваліфікації та звільнення від кримінальної відповідальності виконавця й окремих видів співучасників у зв'язку з дійовим каяттям, добровільною відмовою від вчинення злочину, у зв'язку зі зміною обстановки, а також при ексцесі виконавця.

Ключові слова: співучасть, виконавець, організатор, підбурювач, пособник, ексцес, добровільна відмова.

Інститут співучасті у злочині обґрунтовано визнається одним із найбільш складних у кримінальному праві. Тому впродовж багатьох років йому приділялася значна увага.

Проблеми інституту співучасті розглядалися у працях видатних дореволюційних вчених: Л. С. Білогриць-Котляревського, О. С. Жиряєва, Г. Є. Колоколова, С. В. Познишева, П. П. Пусторослева, М. Д. Сергієвського, В. Д. Спасовича, М. С. Таганцева, І. Я. Фойницького, І. Я. Хейфіца. Суттєвий внесок у вирішення проблем співучасті внесли Ф. Г. Бурчак, Б. В. Волженкін, Р. Р. Галіакбаров, Л. Д. Гаухман, П. Г. Гришаєв, М. Д. Дурманов, Г. А. Крігер, В. М. Кудрявцев, О. С. Міхлін, А. А. Піонтковський, П. Ф. Тельнов, А. Н. Трайнін, М. Д. Шаргородський, М. О. Шнейдер та ін.

Разом із тим деякі аспекти співучасті продовжують залишатися дискусійними. Це питання, пов'язані з визначенням підстав, принципів кримінальної відповідальності за злочини, вчинені у співучасті, а також з її індивідуалізацією.

Постановка завдання. Завдання статті — розглянути питання, пов'язані з підставами та проблемами кваліфікації дій окремих співучасників у злочині.

Кримінальне законодавство України не передбачає особливих підстав відповідальності за співучасть у злочині. Підставою кримінальної відповідальності в даній формі здійснення злочину є вчинення діяння, що містить усі ознаки складу умисного злочину, передбаченого Особливою частиною Кримінального кодексу України (далі — КК України).

Стаття 27 КК України вказує на види співучасників: організатора, підбурювача та пособника, дії яких у залежності від різновиду співучасті можуть полягати в організації злочину або керуванні його підготовкою чи вчиненням, у схилинні особи до вчинення злочину або у сприянні його здійсненню та ін. Самі ці дії, за окремими винятками, можуть виявлятися тільки поруч з діяльністю виконавця, що знаходить висвітлення при кваліфікації вчиненого, яка здійснюється з урахуванням положень, що містяться в статтях 26–31 й у відповідній статті Особливої частини КК України, за якою кваліфіковано злочин (злочини).

Однак, якщо вчинення злочину завжди реалізується в юридичних межах (початок і закінчення) конкретного злочину (конкретного складу), передбаченого Особливою частиною КК, то організація, підбурювання і пособництво можуть бути вчинені до здійснення злочину виконавцем, а пособництво, крім того, — у момент здійснення чи після вчинення злочину виконавцем. Такі широкі часові межі співучасті визначені змістом загальних правил, сформульованих у статтях 26–31 КК України, якими встановлені більш широкі межі кримінально-правової заборони. Отже, наявність складу злочину у вчиненому співучасником діянні необхідно встановлювати із застосуванням ст. 26 КК України. Звідси можна зробити висновок, що всі співучасники злочину несуть кримінальну відповідальність на єдиних засадах. Ця єдність виявляється в однаковій кваліфікації вчиненого за однією і тією же статтею Особливої частини КК. Однак із цього загального правила є винятки, про які йтиметься нижче. Єдність виявляється й у встановленні для співучасників покарання в межах однієї і тієї ж санкції. Нарешті, вона виявляється у відповідальності кожного співучасника за той самий злочин.

Притягнення співучасників до відповідальності на одних і тих же засадах не виключає індивідуалізації відповідальності. Кожен зі

співучасників злочину несе відповідальність за особисто вчинені небезпечні діяння. Її межі залежать від особистої провини. Закон виключає колективну відповідальність за діяння, що не охоплювались наміром конкретного співучасника. Разом із тим закон не передбачає будь-яких обмежень у визначенні меж покарання співучасника в залежності від того, яку роль він виконував у вчиненні злочину. Суд вправі призначити співучаснику покарання в межах санкції статті Особливої частини, приймаючи до уваги конкретний злочин, учинений виконавцем. Індивідуальна відповідальність співучасника залежить від характеру і ступеня його участі у злочині, індивідуальних ознак, що його характеризують, та деяких інших обставин, передбачених законом (ст. 29 КК України).

Характер участі у злочині дозволяє відносити співучасників до одного і того ж різновиду. Він дозволяє відрізнити організатора від підбурювача, пособника від виконавця і т. п. Ступінь участі у злочині дозволяє встановити індивідуальну активність особи в ході його вчинення і її фактичну роль у досягненні злочинного результату. Найбільший ступінь участі в злочині є характерним для організатора.

У рамках конкретного злочину характер і ступінь участі взаємозалежні й повинні враховуватися в єдності, визначаючи індивідуальну караність конкретного співучасника за вчинене діяння.

Злочин можуть характеризувати різні об'єктивні і суб'єктивні обставини. Вони по-різному ставляться в провину співучасникам. При цьому варто керуватися декількома загальними правилами: 1) усі співучасники несуть кримінальну відповідальність за один і той же злочин (злочини), тому всі об'єктивні й суб'єктивні ознаки, що характеризують його склад, повинні ставитися в провину будь-якому співучаснику; 2) об'єктивні обставини, що пом'якшують чи обтяжують покарання, враховуються стосовно всіх співучасників злочину; 3) особисті чи суб'єктивні обставини, що є на стороні окремих співучасників злочину, враховуються і ставляться в провину тільки цим окремим співучасникам; 4) при недоведенні виконавцем злочину до кінця, з незалежних від його волі обставин, всі інші співучасники несуть відповідальність за співучасть у готуванні чи замаху на злочин.

Кваліфікуючі ознаки інкримінуються співучаснику лише за умови, якщо вони охоплювалися його наміром і характеризують підвищення рівня суспільної небезпечності вчиненого злочину в цілому¹.

Якщо відповідна стаття Особливої частини КК України вказує як кваліфікуючу обставину більш небезпечні способи, знаряддя і засоби вчинення злочину, які були використані при здійсненні злочину одним із співучасників, то це впливає на кваліфікацію вчиненого іншими співучасниками лише тоді, якщо охоплювалося їх наміром. Аналогічно вирішується питання про відповідальність співучасників за злочин при кваліфікуючих обставинах, що відносяться до характеристики суб'єктивної сторони злочину. Наприклад, за п. 9 ч. 2 ст. 115 КК, що передбачає відповідальність за вбивство з метою приховати інший злочин, відповідальність можуть нести тільки ті співучасники, свідомістю яких охоплювалася наявність такої мети.

Вчинення злочину групою осіб, групою осіб за попередньою змовою, організованою групою чи злочинною організацією тягне більш суворі міри покарання. У цьому випадку воно призначається на підставі і в межах, передбачених кримінальним законом (ст. 30 КК України). Якщо організована група створюється для вчинення злочинів, у яких дана ознака не передбачена як обов'язкова в основному чи кваліфікованому складі злочину, вчинене кваліфікується як готування до тих злочинів, для здійснення яких організовану групу було створено².

Якщо з урахуванням малозначності вчиненого справа щодо виконавця припиняється за ознаками ч. 2 ст. 11 КК України, то вона має припинитися і щодо інших співучасників.

Учинений виконавцем злочин, що втратив злочинний характер у зв'язку зі зміною обстановки (якщо саме вчинене діяння втратило суспільну небезпечність — ст. 48 КК України), виключає кримінальну відповідальність як виконавця, так й інших співучасників.

¹ Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть / М. И. Бажанов. – Днепропетровск : Пороги, 1992. – С. 92.

² Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антіпов, М. В. Володько, та ін. ; під ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – 5-те вид., переробл. та допов. – К. : Атіка, 2009. – С. 200.

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК України) при наявності передбачених законом умов є можливим щодо одного або навіть всіх співучасників. Так само вирішується питання при звільненні від кримінальної відповідальності в порядку ст. 46 КК України у результаті примирення винного з потерпілим.

Особливості відповідальності співучасників виявляються в складах зі спеціальним суб'єктом злочину, якщо закон, крім загальних особливостей, наділяє суб'єкта додатковими ознаками. Так, суб'єктом (виконавцем) військового злочину може бути тільки військовослужбовець, суб'єктом злочину проти державної влади, інтересів державної служби — особи, наділені відповідними службовими повноваженнями. Підбурювачами, пособниками й організаторами таких злочинів можуть бути особи, які не мають ознак спеціального суб'єкта.

Важливе практичне значення має ексцес виконавця, при якому виконавець вчиняє злочинні дії, що виходять за межі намірів інших співучасників. За ексцес несе відповідальність тільки сам виконавець, інші співучасники несуть відповідальність за злочин, на здійснення якого вони давали згоду. Це питання зазвичай вирішено в ч. 5 ст. 29 КК України.

Ексцес поділяють на кількісний і якісний (А. Ф. Зелінський, Г. В. Новицький, І. Е. Звечаровський)¹.

При кількісному ексцесі виконавець вчинює однорідний злочин (наприклад, майновий), щодо якого не виникає суперечності із первинним спільним задумом співучасників. Приміром, підбурювач схилив виконавця до розбою, а виконавець учинив крадіжку (дані злочини є однорідними з точки зору об'єкта посягання). У цьому випадку перший несе відповідальність за підбурювання саме до розбою, а виконавець — тільки за фактично вчинену крадіжку.

При якісному ексцесі виконавець вчинює інший (відмінний за об'єктом посягання) злочин у порівнянні з тим, який був обумовлений із співучасниками й охоплювався спільною згодою та спільним наміром. При цьому різновиді ексцесу виконавець, учинюючи злочин, керується власними намірами, відмінними від намірів інших

¹ <http://forum.yurclub.ru/1lofiversion/index.php/t44910.html>.

співучасників. З цієї причини правила співучасті в даному випадку не застосовуються. Виконавець несе відповідальність за вчинений злочин. Інші співучасники відповідають уже не за співучасть, а за готування до злочину за правилами, передбаченими статтями 14–16 КК України.

Умови і наслідки добровільної відмови також поширюються на співучасть у злочині (ст. 17 КК України). Це питання врегульовано в частинах 1 і 2 ст. 31 КК України.

Особливості добровільної відмови співучасників пов'язані з тим, що дії виконавця і співучасників можуть бути розірваними в часі. Тому добровільна відмова співучасників (на відміну від дійового каяття, що передбачає активне сприяння розкриттю злочину вже після його завершення) є можливою тільки до моменту закінчення злочину виконавцем і має полягати в запобіганні злочину.

Законом передбачено, що добровільна відмова організатора і підбурювача виключає кримінальну відповідальність, якщо ці особи відвернули вчинення злочину або своєчасно повідомили відповідні органи державної влади про злочин, що готується або вчинюється. Добровільна відмова цих співучасників припускає тільки активну форму поведінки. Тобто особливістю добровільної відмови організатора і підбурювача є те, що, будучи «ініціаторами» діяння, свій внесок у злочин, що готується, вони можуть вилучити, лише запобігши його доведенню до кінця іншими співучасниками шляхом різних способів впливу на них, що спонукають відмовитися від учинення злочину.

Відвернути злочин організатор і підбурювач можуть також і шляхом фізичного впливу на виконавця. Окремого розгляду заслуговує питання про протидію виконавцеві шляхом застосування до нього фізичного насильства і його кримінально-правову оцінку. Зокрема, виникає питання про можливість застосування в подібних випадках норми про необхідну оборону.

Норма про необхідну оборону або її перевищення до випадків заподіяння фізичної шкоди виконавцеві з боку організатора або підбурювача може застосовуватися тільки при наявності всіх її ознак. Особливо варто звертати увагу на такі ознаки, як зазіхання з боку виконавця і співвідношення заподіяної і відверненої шкоди.

На більш ранніх стадіях вчинення злочину (наприклад, на стадії готування), тобто при відсутності ознаки наявності зазіхання, заподіювати фізичну шкоду виконавцеві, посилаючись на необхідну оборону, неприпустимо, оскільки організатор і підбурювач для запобігання злочину можуть удатися до допомоги інших осіб або звернутися до органів влади. Добровільна відмова пособника може бути і пасивною. Наприклад, пособник добровільно припиняє роботу з виготовлення засобів, без яких вчинення злочину виконавцем є неможливим, не надає засоби або знаряддя вчинення злочину або не усуває перешкоди вчинення злочину (ч. 2. ст. 31 КК України).

Нині практично знятим є спірне питання про добровільну відмову члена злочинної групи, який після угоди щодо вчинення злочину, що була укладена між співучасниками до моменту скоєння злочинних дій, не прибув на місце злочину, і злочин було вчинено без його участі. Деякі практикуючі юристи (П. Н. Панченко, П. Ф. Тельнов)¹ вважали, що є підстави оцінювати такі випадки як добровільну відмову. Причому зустрічалися і ситуації, коли на цій підставі звільнялися від кримінальної відповідальності особи, які випадково не з'явилися на місце вчинення злочину. Звісно, що підстави для прийняття судом подібних ліберальних рішень є вельми сумнівними: адже учасник групи має самочинно, безвідносно до об'єктивних ситуативних обставин запобігти груповому злочину для того, щоб його дії були кваліфіковані саме як добровільна відмова. При добровільній відмові виконавця інші учасники несуть відповідальність за готування до злочину за правилами, передбаченими ст. 14 КК України. У випадку, коли добровільна відмова організатора чи підбурювача не завершилася успіхом, дії зазначених осіб не призвели до запобігання вчиненню злочину виконавцем, їхня поведінка може бути врахована судом як обставина, що пом'якшує покарання в процесі його призначення.

Певну складність являє вирішення питання про добровільну відмову від вчинення злочину співвиконавця. Відповідно до ч. 1 ст. 31 КК України у разі добровільної відмови від вчинення злочину виконавець (співвиконавець) не підлягає кримінальній відповідальності.

¹ <http://forum.yurclub.ru/1lofiversion/index.php/t44910.html>.

ті за наявності умов, передбачених ст. 17 цього Кодексу, в якій добровільна відмова визначається як остаточне припинення особою за своєю волею готування до злочину або замаху на злочин, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця. Це означає, що добровільна відмова співвиконавця може виражатися в діянні (діяннях), внаслідок якого запобігається завершення злочину іншими співвиконавцями. Відповідно до тлумачного словника української мови поняття «припиняти» (припинення) означає: переривати яку-небудь дію, процес, стан; змушувати кого-небудь перестати робити щось; залишити щось без завершення; бути причиною переривання якої-небудь дії, діяльності, якогось процесу¹.

Це означає, що під припиненням у ч. 1 ст. 17 КК України слід розуміти конкретну дію (дії) співвиконавця або його бездіяльність, завдяки якій був відвернений злочин.

Тобто, як і виконавець, співвиконавець у більшості випадків може добровільно відмовитися від завершення злочину в пасивній формі, просто припинивши розпочату злочинну діяльність. При цьому закон не покладає на особу обов'язок запобігти вчиненню злочину іншим (іншими) співвиконавцем. Однак зустрічаються випадки, коли добровільна відмова співвиконавця повинна проявитися в активній формі і він зобов'язаний запобігти доведенню злочину до кінця іншим співвиконавцем. Така умова виникає в тих випадках, коли між ними розподілені обов'язки (наприклад, один із співвиконавців починає виконання об'єктивної сторони злочину, а інший завершує її).

Висновки. Добровільна відмова співучасника від вчинення злочину по своїй правовій природі є обставиною, що виключає його кримінальну відповідальність (при наявності всіх умов, передбачених статтями 17 і 31 КК України). Підставою виключення кримінальної відповідальності співучасника є відсутність у діях, що передували відмові, ознак як закінченого, так і незакінченого складу злочину.

Співучасть не створює якихось додаткових підстав кримінальної відповідальності. Підставою кримінальної відповідальності співучасників є вчинення діяння, що містить усі ознаки складу злочину,

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. – С. 943.

передбаченого кримінальним законом. Особливість співучасті полягає лише в тому, що ознаки складу і його меж окреслені як ознаками конкретного складу, закріпленими в статті Особливої частини КК України, так і ознаками, сформульованими в статтях 26–31 КК України. При цьому закон містить постійні, загальні для всіх злочинів ознаки організації, підбурювання і пособництва.

Кожен співучасник несе відповідальність за особисто вчинені небезпечні діяння, що призвели до спільного кінцевого результату. Конкретне покарання, що обирається співучаснику, залежить від характеру і ступеня його участі у злочині, індивідуальних ознак, що його характеризують, та від внеску, який співучасник зробив для досягнення злочинного результату.

Статья посвящена вопросам, связанным с основаниями и некоторыми проблемами квалификации действий соучастников в преступлении. Статья касается особенностей квалификации и освобождения от уголовной ответственности исполнителя и отдельных видов соучастников в связи с деятельным раскаянием, добровольным отказом от совершения преступления, в связи с изменением обстановки, а также — при эксцессе исполнителя.

The article is devoted to issues related to the grounds and some of the problems of qualification action accomplices in the crime. The article concerns the features of qualification and exemption from criminal liability of the Executive and individual contributors in connection with sincere repentance, voluntary renunciation of the crime, to the saints with changing circumstances, and — when the excesses of the executive.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінального права Інституту права імені Володимира Сташиса Класичного приватного університету (протокол № 4 від 19 листопада 2010 р.).
Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент
О. П. Рябчинська.*